

ARTICLES

Seweryn Rzepecki*

PALIMPSEST, TIME PERSPECTIVISM AND MEGALITHS

ABSTRACT

Rzepecki S. 2014. Palimpsest, time perspectivism and megaliths. *Sprawozdania Archeologiczne* 66, 9–27.

The aim of this paper is to re-evaluate two megaliths — tomb 8 at Sarnowo and tomb 1 at Świerczynek. A starting point for analysis is the presentation of the conceptions of a palimpsest and perspectivism, which, in this case, are effective analytical tools. The general conclusion, resulting from the present work, is the long duration and variety of forms of the use of the megaliths.

Key words: TRB culture, megaliths, Kuyavia, palimpsest, time perspectivism

Received: 30.04.2014; Revised: 15.05.2014; Accepted: 28.07.2014

As it is known, a palimpsest is a manuscript bearing erased traces of earlier use. In archaeological narration this term is used, first of all, as a metaphor. As it was persuasively reconstructed by Gavin Lucas (2012, 115–120), it initially described and explained the cultural form of the observed landscape in which a number of episodes of human activity were erased or/and replaced by the scars of younger activities. The original nature of this concept is fully echoed in a quotation from *Archaeology in Field* by G. S. Crawford (1953, 51): “The surface of England is a palimpsest, a document that has been written on and erased over and over again; and it is the business of the field archaeologist to decipher it”. In other words — as it is argued by Lucas (2005, 117) — such understanding of a palimpsest

*Institute of Archaeology, Łódź University, Uniwersytecka 3 st., 90-137 Łódź, Poland; rzepecki@poczta.onet.pl

mostly refers to a situation with reduced (“flattened”) stratigraphy. This term obtained a slightly different meaning in discussions conducted in the early 1980s. Their course was reported in detail in works by Lucas (2005; 2012), and, first of all, by Geoff Bailey (2007; 2008). In papers by the latter a palimpsest became an important element of time perspectivism conception generally understood as “the belief that differing timescales bring into focus different features of behaviour, requiring different sorts of explanatory principles” (Bailey 1981, 103). It is worth emphasizing that perspectivism developed from intellectual leaven of archaeological environments assembled at the University of Cambridge (Bailey 2007, 17). To a great degree it was shaped in opposition to geological actualism — an opinion *de facto* adopted by archaeologists, and proclaiming a possibility of identification of long-lasting transformation processes through conducting observations of short-term processes. To put this into broader words, four groups of beliefs are connected with Baileys` perspectivism (Bailey 2007, 201–202):

- different phenomena operate with the use of individual timescales (substantive definition),
- cognition requires the use of adequate timescales for the given phenomenon (methodological definition),
- different time perspectives may counterfeit the comprehension of the past. In such a case, perspectivism gets a double sense: raises awareness of the scale of the potential deformations of the observed phenomena and highlights the relations between phenomena studied on “wide scales” (strict definition),
- understanding the past and time is correlative to the cognitive context of the cognitive subject (subjective definition).

It may be worth adding that the above formulations are often understood, especially by European archaeologists, as conceptually connected with opinions articulated by the *Annales school* (Bintliff 1991, 27), although Bailey himself (Bailey 2007: 201) considers this a far-reaching simplification.

The outlined theoretical background provided, among others, an opportunity to make significant modifications of palimpsest understanding. A simple “superimposition” of heterochronous traces of human activity was in this case replaced by an idea endowed with decidedly larger amount of designates.

In the first model built by Bailey (2007, 204–208) older traces of activity are (almost) entirely “erased” by the youngest stage of occupation of a site or feature. Which may be likened to the example of a deposit accumulated on the floor of a successively cleaned house (true palimpsest). An opposite situation in which heterochronous traces of activeness are superimposed and mingle (cumulative palimpsest) has also far-reaching consequences. The reduction of informative potential concerns here is not just the amount of archaeological material, but its spatial (spatial palimpsest) and temporal “separation” (temporal palimpsest). The latter is a form of palimpsest which may also refer to the situation of assemblages (e.g. grave ones) in which objects of a distinctively different

chronology were deposited. A possibility of finds archaization draws attention towards changes ascribed to the meaning of objects or features used over a long time. At that time, the original meanings created by the founders may have been replaced by meanings assigned by the users (palimpsest of meaning). There is probably no need to add that in the optics of archaeology they occur equipped with context connected with the final stage of their use.

To sum up, according to Bailey's intention the idea of a palimpsest includes almost each level of archaeological analysis: site, feature and artifact. As a matter of fact, it is an immanent trait of the reality observed by archaeologists. In the present formulation one more thread is important. In archaeological practice repeated exposition of sites by human activities results in considerable transformations of the sediment (cf. Schiffer 1987). Connected to this is the considerable reduction of archaeological material, which gives rise to major gaps that are filled with theoretical contents, such as models of the area occupation. Bailey postulated that, the awareness of the observation of a phenomena over a long period can induce exceptional cognitive values to such complexes. Repeatability of occupation in this interpretation does not become an arduous source studies problem, but a certain interpretative opportunity.

An introduction and evaluation of two megalithic tombs from Kuyavia.

Sarnowo 1, Lubraniec commune. The discussed site is so well-known that it probably does not need a detailed presentation (Chmielewski 1952; Gabałówna 1968; 1969; 1969a; 1970; Wiklak 1975; 1980; 1986; 1986a; 1990; Niesiołowska 1980; 1981; 1981a; 1994; Midgley 1985; Rybicka 2006; Rzepecki 2011). One of characteristic traits of the Trichterbecherkultur tombs (further: TRB culture) investigated at Sarnowo is the way in which they were destroyed. The massive demand for stone as a building material that occurred at the decline of the 19th and the beginning of the 20th century resulted in intensive devastation of these monuments — especially their stone kerbs. According to Waldemar Chmielewski (1952, 54) digging out and splitting the stones of the kerbs with the use of dynamite caused the occurrence of vast and irregular trenches to flank the course of the monuments. Similar suggestions may be found in studies by Lidia Gabałówna who described for instance the exploration of tomb 7 as follows: “What is characteristic is that where the trenches were deeper and wider a number of kerb stones splinters occurred, whereas in places where they were narrower and shallower no remains of splintered stones were found. As it seems, the kerb of tomb 7 was less splendid than this of tomb 8. It cannot be excluded that — at least partly — it was built as a wall of smaller stones and therefore there was no need to split them while the robbery” (Gabałówna 1969a, 52).

Konrad Jażdżewski (1970, 16) was of a different opinion on the genesis of the discussed trenches and he thought they appeared as a result of obtaining soil necessary to raise the mounds. However, this opinion is clearly contradicted by information included in source publications. For example, as far as tomb 2 is concerned, it is certain that stones of the kerb were removed in 1914 which resulted in the appearance of trenches visible in cross-

sections (Chmielewski 1952, 57). Moreover, their stratigraphic position clearly supports their origins from the 20th century.

As the results from above show, the walls of the Sarnowo tombs represent zones of a true palimpsest. Nearly the entire source information was “erased” as a result of present-day devastations. Described gaps, which strictly concern source studies, were therefore “filled” with the effects of *per analogiam* reasoning. Chmielewski used general knowledge on megaliths and well-documented discoveries of Jązdzewski from the sites of Gaj, Wietrzychowice and Rybno (Chmielewski 1952).

Chmielewski’s reasoning of course cannot be criticised. The problem, however, is that it assumes treating the stone kerbs together with the monumental mounds as the only — original form of delimitation of the boundaries of ritual space of the tombs. To strengthen the argument it is worth considering the unique feature — that is tomb 8. It was thoroughly explored by Lidia Gabałówna (1968; 1969; 1969a; 1970) in the years 1966–1967. In cited reports she formulated a complex, multi-phase model of the use of the tomb space. Speaking the shortest, individual, individual episodes of occupation are determined by the following: settlement functioning → tomb structure → raising of so-called “annexe”. The latter element, to the explorer was distinctly younger than the origin of the proper tomb building: “Making use of an intentional annexe to already existing tomb indicates that both dead were buried a bit later than the dead in the central tomb” (Gabałówna 1969, 49). This opinion, despite certain interpretative differences was not questioned by researchers who published, after Gabałówna’s death, comprehensive results of the excavations. Henryk Wiklak expressed his opinion as follows: “The tomb and the annexe were not built simultaneously. However, we cannot determine a period that separated these actions” (Wiklak 1980, 61). The problem was seen otherwise by Ewa Niesiołowska (1980, 114–115) who cautiously emphasized a possibility of both structures co-existing.

What is of crucial importance for further consideration is the estimation of mutual relations between the mound, trenches delimiting the course of the tomb walls and the trench separating the “annexe” and other features recognized in the area. It is not an easy task since in source publications there is no graphic localization of many of these elements (cf. Wiklak 1980, fig. 1). However, on the grounds of descriptions by Chmielewski, Gabałówna, Niesiołowska and Wiklak it should be thought that at the time when the exploration began the tomb mound was quite heavily damaged as a result of an embankment slide, a road running through its front and the numerous excavations within it connected with the forest industry (Chmielewski 1952, 73; Gabałówna 1969, 43). In spite of this, the tomb’s height in the base zone was still quite considerable — about 1.35 m. Extraction of stones also caused the appearance of irregular trenches which delimited the course of the tomb walls. Here a question arises whether the genesis of the trench separating the “annexe” and the main part of the tomb should be seen likewise. It seems that such a possibility should be decidedly excluded. Firstly, the structure is narrow and relatively regular. This differs it from trenches created as a result of the kerb damage. Secondly, it was

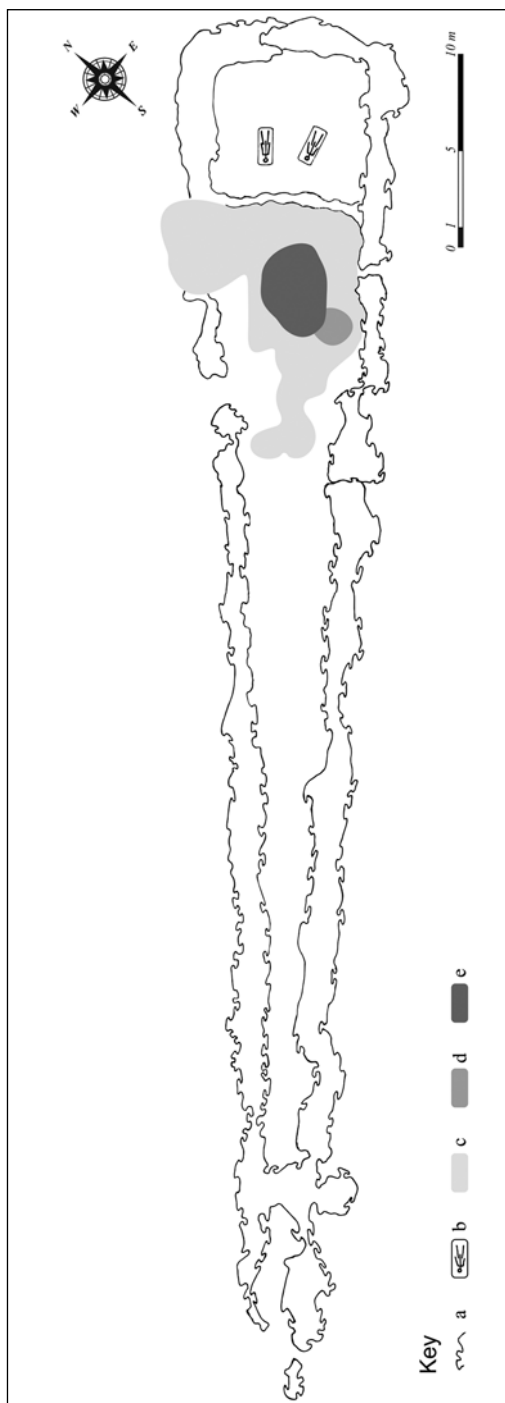

Fig. 1. Sarnowo 1, Lubraniec commune, tomb 8. Key: a — limits of trenches; b — burials within the “annexe”; c — extent of the cultural layer; d — pit no 1; e — pit of the central grave. After: Włklak 1980

Ryc. 1. Sarnowo 1, gm. Lubraniec, grobowiec 8. Legenda: a — granice rowów; b — pochówki w obrębie „przybudówki”; c — zasięg warstwy kulturowej; d — jama nr 1; e — jama grobu centralnego. Wg Włklak 1980

discovered beneath the mound where it reached the maximum height. Thirdly, it functionally separated several elements manifesting themselves on the original usable level. To the east of the trench a pugging layer was registered, with which a double row of posts seems to correspond (Gabałówna 1968, 136). According to Wiklak's relation (1980, 39): "the pugging was made up of overheated and crumbled clay covering the space between the central tomb and the annexe. Concentrations of crumbled clay were also found at the south and east parts of the central tomb, delimiting a rectangle of ca 6 x 10 m (...). On the limits of pugging lumps extent there were 18 not large holes, 15–30 cm in diameter". Unfortunately, these elements were not included on plans placed in the cited publication. The situation is likewise in the case of posts recognized within the "annexe", the only thing that is known is that "from the south of the stone paving covering tombs 2 and 3 there were 3 postholes dug along one row just at the edge of the trench separating the annexe from the tomb" (Wiklak 1980, 45).

Similar observations, rejecting the 20th century origins of the trench which separates tomb 8 crosswise were also made by Margaret Midgley (1985, 141). As a result, she expressed a belief that the described structure was an original element of the tomb development, which enabled the segmentation of its space. On recognizing the Neolithic, connected with the TRB, chronology of the trench under consideration we at the same time suggest the radical revision of its significance. In accordance with the preferred hypothesis the structure is the only relic of the Niedźwiedz type tomb (further: NTT). Problems connected with such timber, often ephemeral forms of monuments has been discussed recently by the present author (Rzepecki 2011; 2011a). It is worth mainly emphasizing that it is just bedding trenches, in which palisades or wattle-work were originally placed, which are the basic NTT indicators. Owing to their constructional traits (frequently stated lack of burials and mounds) they highly often remain "invisible" for archaeologists who mistake them for dwelling structures (Rzepecki 2013). The situation is similar in the case under consideration but here a "masking" role is played by present-day devastations, which creates an almost ideal true palimpsest for older traces of buildings.

The above remarks essentially modify the history of tomb 8. In this interpretation it made its début in the form of a timber NTT. The "sacral structure", described by Wiklak (1980: 61) was an element of its structure, relics of which, as mentioned before, were pugging layers and postholes. In the next phase the tomb was thoroughly rebuilt. It was then elongated – in this way the "annexe" occurred – as well as equipped with a monumental (stone) kerb and earthen mound. A good analogy for the described process of transformations may be found for example in "the northern tomb" from Pawłowo 3 (Bargiel and Florek 2006). Also in this case a wooden enclosure was finally rearranged and a stone frame was added (Rzepecki 2011, 124).

Świerczynek, Topólka commune. A number of tombs located in the area of Świerczynek were decidedly unlucky with their explorers. Part of them were affected by the exploratory passion of general Roderich von Eckert (1880, 328). Explorations of two

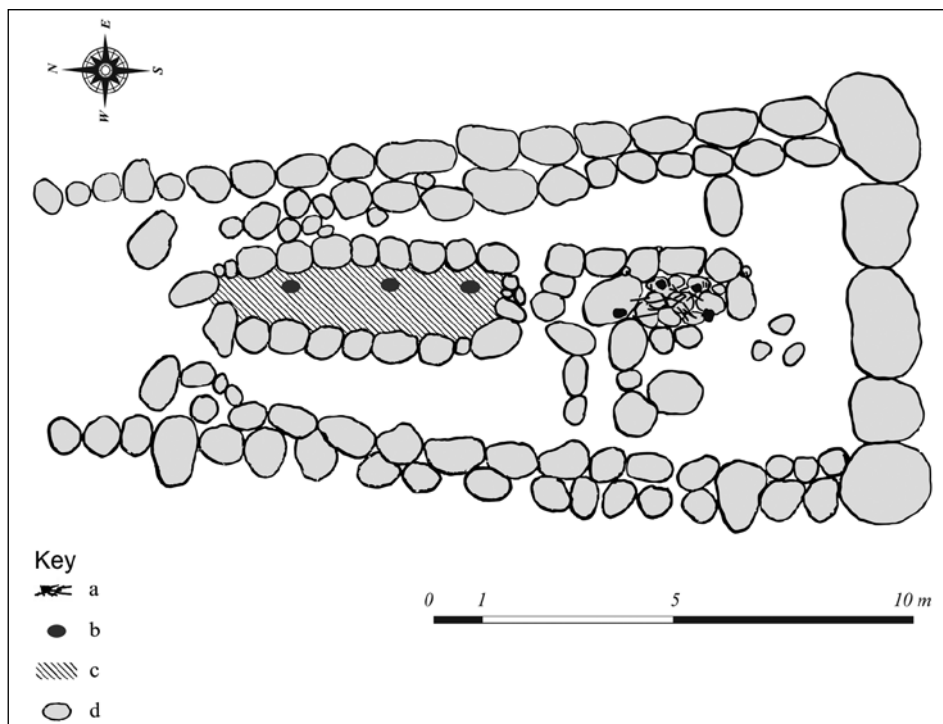

Fig. 2. Świerczynek, Topólka commune, tomb 1. Key: a — burials; b — concentrations of pottery or bones; c — extent of “dark soil”; d — stones. After: Kozłowski 1921

Ryc. 2. Świerczynek, gm. Topólka, grobowiec 1. Legenda: a — pochówki; b — skupiska ceramiki lub kości; c — zasięg „ciemnej ziemi”; d — kamienie. Wg Kozłowski 1921

other tombs were conducted by Leon Kozłowski (1921) who applied, in comparison with the slightly later standards of Jażdżewski, little sophisticated methods of exploration and documentation. It should also be added that pottery found in the tombs disappeared. Therefore, it is obvious that we have quite limited information at our disposal.

In the present paper emphasis will be placed on tomb 1. At the time when the field works began, despite the removal of part of the base, it still presented a monumental form: “From outside of the cemetery it appears as a hillock going up above the adjoining fields for about 3 metres, covered with grass, from which in places large stones, overgrown with moss appeared” (Kozłowski 1921, 3). Unfortunately, the researcher who was suggested by the stones arrangement, only explored part of the tomb — framed with the stone kerb (cf. Jażdżewski 1936, 295). In the investigated area two features were recognized. The first of them is a stone kerb (“an alley”) containing “dark soil” as well as concentrations of vessels and animal bones (Kozłowski 1921, 4). The other feature is a passage grave with its essential part made up by a stone chest (of 3.2 x 1 m; Kozłowski 1921, 4–5; cf. fig. 2). Inside the

chest, deposited in layers, four skeletons in extended positions were discovered. The individual buried on the bottom of the chamber was equipped with a necklace consisting of seven amber pendants.

Discoveries from Świerczynek were often commented on. Trying to avoid their chronological presentation, it seems to be justified to distinguish two basic types of opinions.

The first group of hypotheses includes beliefs about integrality of all documented elements of the tomb. Such a thesis was, of course, presented by the explorer of the tomb (Kozłowski 1921), and according to his opinion the discussed monument should be connected with the Globular Amphora culture (further: GAC) population. As it is known, in fact it was a detail of more general belief about the connection of all trapezoid tombs with this culture. The simultaneousness of the long tomb and the passage grave did not raise concerns for Chmielewski either (1952, 28–39), but according to his opinion they were inseparably connected with the TRB population. This might be testified by the extended position of the bodies from the passage grave and a discovery of traces of black humus accompanied by pottery and bone concentrations within the *stone alley*. From a present-day perspective it seems a bit paradoxical that at the same time Chmielewski radically rejected the thesis about a fact that the GAC societies built Kuyavian barrows. Funerary objects of this population discovered in such contexts might have been without exception the results of their secondary location in already existing mounds of the TRB culture. In the last two decades Kozłowski's opinion seems to be followed by Jan Albert Bakker (1992, 75) and Dobrochna Jankowska (1999). Although the former indicated some doubts concerning the extended position of the bodies in the passage grave, he did discuss *Langbett* from Świerczynek in context of the GAC. On the other hand, Jankowska (1999, 217–218), also accepting chronological cohesion of the discussed discoveries, defined the tomb form as a pseudo-passage (*Pseudoganggrab*). Access to it might have been possible owing to the existence of a wooden cover of the chamber. According to the researcher, the syncretism of finds as well as the arrangements of bodies, grave and tomb forms do not univocally allow for the identification of their builders in terms of culture.

A starting point for the other group of hypotheses is a paper by Tadeusz Wiślański (1966, 56–57). He generally rejected possibilities of building long tombs by the GAC population. This might have been mainly supported by, in contrast to Chmielewski (1952, 52) the evaluation of the tomb from Janiszewek. Whereas, as regards the discoveries from Świerczynek he was more cautious. He defined the passage grave with the burial and accompanying finds as unmistakably connected with the GAC. At the same time, he did not deny that it was dug into the older TRB culture tomb (Wiślański 1966, 187; cf.: Szymt 1996). Moreover, he alternatively indicated that there could have been the possibility that the two structures existed simultaneously, used by either the GAC society or a group combining traits of the TRB and the GAC (Wiślański 1966, 187). A similar reserve may be found in a paper by Midgley (1985, 241): “this grave is very difficult to interpret. In construction it represents a typical northern passage grave, built of large boulders and

characteristic of Globular Amphora culture. The actual interment are of the TRB style — extended inhumations. It is possible that the excavator did not recognize the intrusive nature of the grave and that the burials may date from TRB — no evidence to confirm either one or the other”.

To sum up, the almost amateur methods of exploration and documentation of the tomb from Świerczynek obviously did not facilitate the analysis. It, however, seems that the discussed structure is quite a convincing example of a cumulative palimpsest. After Chmielewski (1952, 18) an opinion about integrality of the stone frame and kerb containing “black soil” as well as pottery and bone concentrations should be accepted. Also later discoveries, even from the above discussed “annexe” in tomb 8 at Sarnowo, confirm the connection of such types of deposits with the TRB thanatology (cf. Woźniak 1996; Pelisiak 2006; Zych 2006). Moreover, the hypothesis about the secondary location of the GAC population passage grave in the mound should be considered more probable. A strong argument is in this case the arrangement of the passage. It does not reach the kerb of the grave which directly suggests that it was located above this level — so within the mound.

Observations concerning the multi-phase use of episodes of the megaliths from Kuyavia are nothing new (cf. Rzepecki 2004, 124; 2011, 149–150; 2011a). On discussing this problem on the grounds of discoveries from Sarnowo and Świerczynek we indicated a possibility of their description in categories of true or cumulative palimpsest. In a quite obvious way the analogical character of chronological and spatial data may be proved. But these are only ornaments in comparison with the depth of consequences connected with accepting or rejecting the belief about symbolic continuity of the discussed structures. In other words, what is of crucial importance is a problem whether the discussed megaliths are examples of a palimpsest of meaning, or rather evidence of the durability of funerary ritual ways (Braudel’s *long durée*; cf. Braudel 1999).

If we acknowledge the above arguments, the changes of the discussed forms of grave structures is quite unambiguous. They are represented by NTTs, tombs of the Sarnowo type (the eponymic site and the site of Świerczynek) and the passage grave (Świerczynek). Their mutual “superimposition” should be interpreted as an effect of the repeated attempts to maintain the symbolism of domogenic tombs — archetypical “ancestors’ houses” in conditions of changing architectonic tendencies (cf. Szmyt 1996, 243; Rzepecki 2011, 217–218). The repetition of the tomb’s use of space, in such an interpretation loses its appropriating — almost confrontational — character and becomes an act of restoration respecting standards ruling the sacral space of long barrows. A meaningful example is the tomb from Świerczynek where the extended position of the bodies of the GAC culture is in fact an attempt to imitate the rules of the TRB rituals, and demonstrates a willingness to incorporate these beliefs to the eschatology of the GAC societies. In this interpretation the above

mentioned architectonic transformations of the tomb forms do not create a palimpsest but rather a gloss on the margin of megalithism — a phenomenon wider than the short-lived changes of the ways of its articulation.

References

- Bailey G. 1981. Concepts, Timescales and Explanations in Economic Prehistory. In A. Sheridan and G. Bailey (eds.), *Economic Archaeology*. Oxford, 97–117.
- Bailey G. 2007. Time Perspectives, Palimpsests and the Archaeology of Time. *Journal of Anthropological Archaeology* 26, 198–223.
- Bailey G. 2008. Time Perspectivism: Origins and Consequences. In S. Holdaway and L. Wandsnider (eds.), *Time in Archaeology: Time Perspectivism Revisited*. Salt Lake City, 13–30.
- Bintliff J. 1991. The Contribution of an Annaliste/Structural History Approach to Archaeology. In J. Bintliff (ed.), *The Annales School and Archaeology*. Leicester–London, 1–33.
- Braudel F. 1999. *Historia i trwanie*. Warszawa.
- Chmielewski W. 1952. *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*. Łódź.
- Crawford O. G. S. 1953. *Archaeology in Field*. London.
- Erckert von R. 1880. Ausgrabungen in Kujavien, Verhandlungen der Berliner Gessellschaft für Anthropologie. *Etnologie und Urgeschichte* 12, 314–332.
- Gabałówna L. 1968. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Sarnowie, pow. Włocławek, przeprowadzonych w 1967 r. na stanowisku 1 i 1A. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 15, 135–147.
- Gabałówna L. 1969. Badania nad kulturą pucharów lejkowatych w Sarnowie, pow. Włocławek i jego najbliższej okolicy. *Sprawozdania Archeologiczne* 20, 43–53.
- Gabałówna L. 1969a. Sprawozdanie z badań archeologicznych w Sarnowie, pow. Włocławek, przeprowadzonych w 1968 na stanowiskach 1 i 1A. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 16, 51–55.
- Gabałówna L. 1970. Wyniki analizy C-14 węgla drzewnych z cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Sarnowie z grobowca 8 i niektóre problemy z nim związane (informacja wstępna). *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 17, 77–91.
- Jankowska D. 1999. Megalithikum und kujawische Gräber. In K.W. Beinbauer, G. Cooney, Ch. E. Guksch and S. Kus (eds.), *Studien zur Megalithik. The Megalithic Phenomenon*. Weissbach, 215–226.
- Jażdżewski K. 1970. Związki grobowców kujawskich w Polsce z grobami megalitycznymi w Niemczech północnych, w Danii i w krajach zachodnioeuropejskich. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 17, 15–48.
- Kozłowski L. 1921. Groby megalityczne na wschód od Odry, *Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne* 2, 1–65.
- Lucas G. 2005. *The Archaeology of Time*. London.

- Lucas G. 2012. *Understanding Archaeological Records*. Cambridge.
- Midgley M. 1985. *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*. Oxford.
- Niesiolowska E. 1980. Materiały krzemienne z fazy AB KPL z grobowca 8 w Sarnowie woj. wrocławskie. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna* 27, 85–155.
- Niesiolowska E. 1981. Niektóre problemy związane z materiałami krzemiennymi kultury pucharów lejkowatych z fazy AB, pochodzącymi z grobowca 8 w Sarnowie, woj. wrocławskim. In T. Wiślański (ed.), *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce (studia i materiały)*. Poznań, 37–57.
- Niesiolowska E. 1986. Materiały krzemienne z grobowca 9 w Sarnowie, województwo wrocławskie, na tle fazy sarnowskiej KPL. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 33, 23–48.
- Niesiolowska E. 1994. Einige Probleme der frühen Trichterbecherkultur in Polen. In J. Hoika and J. Meurers-Balke (eds.), *Beiträge zur frühneolithischen Trichterbecherkultur im westlichen Ostseegebiet. 1. Internationales Trichterbechersymposium in Schleswig vom 4. Bis 7. März 1985 (= Neumünster Beiträge zur frühneolithischen Trichterbecherkultur im westlichen Ostseegebiet)*, Neumünster 325–346.
- Pelisiak A. 2006. Grobowce megalityczne. Nowe możliwości interpretacji? In J. Libera and K. Tunia (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin–Kraków, 103–116.
- Rybicka M. 2006. Kilka uwag na temat chronologii i rozmieszczenia grobowców megalitycznych na kujawskich ementarzyskach kultury pucharów lejkowatych. In J. Libera and K. Tunia (eds.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin–Kraków, 67–76.
- Rzepecki S. 2004. *Spoločności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*. Poznań.
- Rzepecki S. 2011. *The Roots of Megalithism in the TRB Culture*. Łódź.
- Rzepecki S. 2011a. *U źródeł megalityzmu w kulturze pucharów lejkowatych*. Łódź.
- Rzepecki S. 2013. „Invisible” Tombs. From the Research on Funerary Rituals of Communities with Funnel Beakers. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 8, 49–67.
- Schiffer M. B. 1987. *Formation Processes of the Archaeological Record*. Salt Lake City.
- Szmyt M. 1996. *Spoločności kultury amfor kulistych na Kujawach*. Poznań.
- Wiklak H. 1975. Wyniki badań wykopaliskowych na grobowcu 9 w Sarnowie pow. Włocławek. *Sprawozdania Archeologiczne* 27, 43–53.
- Wiklak H. 1980. Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie grobowca 8 w Sarnowie w woj. Włocławskim. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 27, 33–83.
- Wiklak H. 1983. Wyniki badań archeologicznych w osadzie i na cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1A w Sarnowie, woj. wrocławskie. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 30, 167–200.

- Wiklak H. 1986. Osada i cmentarzysko fazy sarnowskiej kultury pucharów lejkowatych na stan. 1A w Sarnowie, województwo Włocławek. *Sprawozdania Archeologiczne* 38, 77–89.
- Wiklak H. 1986a. Podsumowanie wyników badań wykopaliskowych w obrębie grobowca 9 w Sarnowie, woj. włocławskie. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 33, 5–21.
- Wiklak H. 1990. Z badań nad osadnictwem kultury pucharów lejkowatych w Sarnowie na Kujawach. *Sprawozdania Archeologiczne* 42, 109–127.
- Wiślański T. 1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*. Wrocław.
- Woźny J. 1996. *Symbolika wody w pradziejach Polski*. Bydgoszcz.
- Zych R. 2006. Organizacja przestrzeni miejsc z grobowcami kujawskimi i jej symbolika. In J. Libera and K. Tunia (eds.), *Idea megalityczna w obrzędzie pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin–Kraków, 117–125.

Seweryn Rzepecki

PALIMPSEST, PERSPEKTYWIZM I MEGALITY

Jak wiadomo, palimpsest to rękopis noszący zatarte ślady wcześniejszego użycia. W narracji archeologicznej termin ten używany jest przede wszystkim w znaczeniu metaforycznym. Jak przekonująco rekonstruuje to Gavin Lucas (2012, 115–120), początkowo opisywał on i wyjaśniał kulturową formę obserwowanego krajobrazu, w którym wiele epizodów działalności człowieka uległo zatarciu lub/i zostało zastąpionych przez młodsze ślady aktywności. Pierwotną naturę tego konceptu najpełniej oddaje cytat z *Archaeology in Field* Osberta G. S. Crawforda (1953, 51): „The surface of England is a palimpsest, a document that has been written on and erased over and over again; and it is the business of the field archaeologist to decipher it”. Innymi słowy — jak argumentuje Lucas (2005, 117) — takie rozumienie palimpsestu odnosiło się przede wszystkim do sytuacji ze zredukowaną („spłaszczoną”) stratygrafią. Nieco inne znaczenie termin ten uzyskał w dyskusjach prowadzonych we wczesnych latach osiemdziesiątych XX w. Ich przebieg został szczegółowo zreferowany w pracach Lucasa (2005; 2012), a przede wszystkim — Geoffa Baileya (2007; 2008). W pracach tego ostatniego palimpsest stał się istotnym elementem koncepcji perspektywizmu (*time perspectivism*) rozumianego ogólnie jako „the belief that differing timescales bring into focus different features of behavior, requiring different sorts of explanatory principles” (Bailey 1981, 103). Warto może zaznaczyć, że perspektywizm wyrósł z intelektualnego fermentu środowisk archeologicznych skupionych na uniwersytecie Cambridge (Bailey 2007, 17). W znacznej mierze kształtował się on w opozycji do aktualizmu

geologicznego — poglądu *de facto* zaadoptowanego przez archeologów, a głoszącego możliwość identyfikacji długotrwałych procesów przekształceń poprzez prowadzenie obserwacji zjawisk krótkotrwałych. Nieco szerzej rzecz ujmując, z perspektywizmem Baileya (2007, 201–202) łączą się cztery zasadnicze grupy przekonań:

- różne zjawiska operują odrębnymi skalami czasu (*substantive definition*),
- poznanie wymaga zastosowania adekwatnej, dla danego zjawiska, skali czasu (*methodological definition*),
- różne perspektywy czasowe mogą fałszować rozumienie przeszłości. Perspektywizm uzyskuje w tym przypadku podwójny sens: uwrażliwia on na skalę potencjalnych deformacji obserwowanych zjawisk oraz pozwala dostrzec relacje pomiędzy fenomenami badanymi w „szerokich skalach” (*strict definition*),
- rozumienie przeszłości i czasu jest współzależne od kognitywnego kontekstu podmiotu poznającego (*subjective definition*).

Warto chyba dodać, że powyższe postulaty odbierane są często, szczególnie przez archeologów europejskich, jako konceptualnie związane z poglądami artykułowanymi przez szkołę *Annales* (Bintliff 1991, 27), choć sam Bailey (2007, 201) uważa to za daleko idące uproszczenie.

Zarysowane tło teoretyczne stworzyło m.in. możliwość dokonania znaczących modyfikacji rozumienia palimpsestu. Proste „nałożenie” (*superimposition*) się różnoczasowych śladów aktywności człowieka zastąpione zostało w tym przypadku przez ideę wyposażoną w zdecydowanie większą ilość desygnatów.

W pierwszym z budowanych przez Baileya (2007, 2004–208) modeli starsze ślady aktywności zostają (niemal) całkowicie „wymazane” przez najmłodszy etap okupacji stanowiska lub obiektu. W taki sposób można opisać np. sytuację depozytu gromadzącego się na podłodze domu, który jest sukcesywnie sprzątnięty (*true palimpsest*). Daleko idące konsekwencję ma również sytuacja odwrotna, w której różnoczasowe ślady aktywności ulegają „nałożeniu” oraz zmieszaniu (*cumulative palimpsest*). Redukcja potencjału informacyjnego dotyczy tu nie tyle ilości materiałów archeologicznych, co ich przestrzennej (*spatial palimpsest*) oraz czasowej „rozdzielczości” (*temporal palimpsest*). Ta ostatnia forma palimpsestu może zresztą dotyczyć również sytuacji zespołów (np. grobowych), w których zdeponowane zostały przedmioty o wyraźnie różnej chronologii. Możliwość archaizacji wyposażenia kieruje tu uwagę ku zmianom znaczenia przypisywanego (długo) użytkowanym przedmiotom lub obiektom. W tym czasie sensory, w jakie wyposażali je wytwórcy mogły być zastępowane przez znaczenia nadawane przez użytkowników (*palimpsest of meaning*). Nie trzeba chyba dodawać, że w optyce archeologii pojawiają się one zaopatrzone w kontekst związany z finalnym etapem ich wykorzystania.

Podsumowując, w intencji Baileya idea palimpsestu obejmuje właściwie każdy poziom analizy archeologicznej: stanowisko, obiekt oraz artefakt. Stanowi właściwie immanentną cechą obserwowanej przez archeologów rzeczywistości. W referowanym tu ujęciu ważny jest jeszcze jeden wątek. W praktyce archeologicznej wielokrotna ekspozycja stanowiska

na działalność człowieka skutkuje znaczącymi przekształceniami sedymentu (por. Schiffer 1987). Związane z tym istotne redukcje ilości informacji stanowią poważne wyzwanie interpretacyjne, a powstałe luki muszą zostać wypełnione przez treści teoretyczne, czyli modele okupacji terenu. Postulowane przez Baileya uwrażliwienie na obserwowanie zjawisk w długiej skali czasowej skłania do przypisania takim kontekstom wyjątkowych wartości poznawczych. Wielokrotność zasiedlenia staje się w tym ujęciu nie uciążliwym problemem źródłoznawczym lecz pewną szansą interpretacyjną.

Powyższy, nieco może zbyt przydługi, wstęp służyć ma wprowadzeniu do próby oceny dwóch grobowców megalitycznych z terenu Kujaw.

Sarnowo 1, gm. Lubraniec. Omawiane stanowisko jest tak dobrze znane, że nie wymaga chyba bliższej prezentacji (Chmielewski 1952; Gabałówna 1968; 1969; 1969a; 1970; Wiklak 1975; 1980; 1986; 1986a; 1990; Niesiołowska 1980; 1981; 1981; 1994; Midgley 1985; Rybicka 2006; Rzepecki 2011). Jedną z charakterystycznych cech badanych w Sarnowie grobowców kultury pucharów lejkowatych (dalej: KPL) jest sposób, w jaki były one niszczone. Masowe zapotrzebowanie na budulec kamienny, jakie pojawiło się u schyłku XIX i na początku wieku XX, skutkowało intensywną akcją dewastacji tych monumentów — szczególnie zaś ich kamiennych obstaw. Zdaniem Waldemara Chmielewskiego (1952, 54) wykopywanie oraz rozłupywanie kamieni obstawy przy pomocy dynamitu spowodowało powstanie rozległych i nieregularnych rowów flankujących przebieg monumentów. Podobne sugestie odnaleźć można w pracach Lidii Gabałówny, która opisując np. eksploatację grobowca 7 wyraziła się następująco: „Charakterystyczne jest to, że tam, gdzie rowy były głębsze i szersze, występowało sporo drzazg po rozsadzonych kamieniach obstawy, natomiast tam, gdzie były węższe i płytsze, żadnych resztek porozbijanych kamieni nie znajdowano. Jak się zdaje, obstawa grobowca 7 była mniej okazała niż obstawa grobowca 8. Nie można wykluczyć, że — przynajmniej częściowo — zbudowano ją tu z muru z mniejszych kamieni i dlatego przy wyrabowywaniu rozbijanie ich okazało się zbędne” (Gabałówna 1969a, 52).

Inaczej, na temat genezy omawianych rowów, wypowiadał się Konrad Jażdżewski (1970, 16), który uważał, że powstały one na skutek pozyskiwania ziemi niezbędnej do wzniesienia nasypów. Opinii tej wyraźnie przeczą jednak informacje zawarte w publikacjach źródłowych. Na przykład, w odniesieniu do grobowca 2, dokładnie wiadomo że kamienie obstawy zostały usunięte w roku 1914, na skutek czego powstały rowy widoczne na profilach (Chmielewski 1952, 57). Również zajmowana przez nie pozycja stratygraficzna wyraźnie przemawia na rzecz uznania ich XX-wiecznej genezy.

Z powyższego wynika, że ściany grobowców „sarnowskich” reprezentują strefy *true palimpsest*. Niemal całość informacji źródłowych została w nich „wymazana” na skutek współczesnych dewastacji. Opisywane, ściśle źródłoznawcze luki, zostały więc „wypełnione” wynikami wnioskowania *per analogiam*. Chmielewski posłużył się tu ogólną wiedzą dotyczącą megalitów oraz dobrze udokumentowanymi odkryciami Jażdżewskiego ze stanowisk w Gaju, Wietrzychowicach oraz Rybnie (Chmielewski 1952).

Wnioskowaniu Chmielewskiego trudno rzecz jasna cokolwiek zarzucić. Problem polega jednak na tym, że milcząco zakłada ono traktowanie kamiennych obstaw wraz z monumentalnymi nasypami, jako jedynej — pierwotnej formy delimitacji granic przestrzeni rytualnej grobowców. W dalszym wywodzie proponuję sięgnąć do unikatowego dla podejmowanych rozważań obiektu, tj. grobowca 8. Z ogromną wnikliwością eksplorowała go w latach 1966 — 1967 Gabałówna (1968; 1969; 1969a; 1970). W cytowanych sprawozdaniach sformułowała ona złożony, wielofazowy model wykorzystania przestrzeni grobowca. Najkrócej rzecz ujmując poszczególne epizody okupacji wyznacza: funkcjonowanie osady → konstrukcja grobowca → wzniesienie tzw. „przybudówki”. Ten ostatni element, w zamysle eksploratorki, był wyraźnie młodszy od momentu budowy właściwej części grobowca: „Posłużenie się celową przybudówką do już istniejącego grobowca wskazuje, że obu zmarłych pogrzebano nieco później aniżeli zmarłego w grobie centralnym” (Gabałówna 1969, 49). Pogląd ten, mimo pewnych różnic interpretacyjnych, nie został zakwestionowany przez badaczy publikujących, po śmierci Gabałówny, całościowe wyniki prac wykopaliskowych. Henryk Wiklak wyraził się następująco: „W innym też czasie wzniesiono grobowiec i przybudówkę. Nie możemy jednak określić, jaki okres dzielił te zdarzenia” (Wiklak 1980, 61). Nieco inaczej problem ten widziała Ewa Niesiołowska (1980, 114–115), która ostrożnie akcentowała możliwość współczesności obu tych struktur.

Dla dalszego wywodu znaczenie zasadnicze ma ocena wzajemnych relacji między nasypem, rowami wyznaczającymi przebieg ścian grobowca i rowem oddzielającym „przybudówkę” oraz innymi rozpoznanymi w tej strefie obiektami. Nie jest to zadanie łatwe, gdyż w publikacjach źródłowych brak graficznej lokalizacji wielu z tych elementów (por. Wiklak 1980, ryc. 1). Opierając się na jednak na opisach autorstwa Chmielewskiego, Gabałówny, Niesiołowskiej i Wiklaka, sądzić należy, że w chwili rozpoczęcia eksploracji nasyp grobowca był dość silnie zniszczony na skutek usunięcia obstawy, funkcjonowania drogi przebiegającej przez jego czoło oraz usytuowania w jego obrębie licznych wkopów związanych z gospodarką leśną (Chmielewski 1952, 73; Gabałówna 1969, 43). Mimo to wysokość grobowca w strefie podstawy była nadal dość znaczna i wynosiła ok. 1,35 m. Ekstrakcja kamieni spowodowała także powstanie nieregularnych rowów wyznaczających przebieg ścian grobowca. Powstaje w tym miejscu pytanie, czy w podobny sposób można widzieć genezę rowu oddzielającego „przybudówkę” i zasadniczą część grobowca? Wydaje się, że należy stanowczo wykluczyć taką możliwość. Po pierwsze, obiekt ten jest wąski i względnie regularny. Wyraźnie różni go to od rowów powstałych na skutek dewastacji obstawy. Po drugie, został on odkryty pod nasypem, w strefie w której osiągał on maksymalną wysokość. Po trzecie zaś, rozdzielił on funkcjonalnie kilka elementów manifestujących się na pierwotnym poziomie użytkowym. Na wschód od rowu zarejestrowano warstwę polepy, z którą zdaje się korespondować podwójny rząd dołków (Gabałówna 1968, 136). W relacji Wiklaka (1980, 39) „polepę tworzyła przepalona i pokruszona glina, wyścielająca przestrzeń między grobem centralnym i przybudówką. Skupiska pokruszonej giny leżały również od strony południowej i wschodniej grobu centralnego, wyznaczając swym zasięgiem prostokąt

o wymiarach ok. 6 x 10 m (...). Na granicach zasięgu grudek polepy znajdowało się 18 niewielkich dołków, o średnicy 15–30 cm”. Niestety, elementy te nie zostały ujęte na planach zamieszczonych w cytowanej publikacji. Podobnie rzecz ma się ze słupami rozpoznanymi w obrębie „przybudówki”, wiadomo jedynie, że „od strony południowej bruku kamiennego przykrywającego groby nr 2 i 3, znajdowały się 3 dołki posłupowe wykopane w jednej linii tuż nad brzegiem rowu oddzielającego przybudówkę od grobowca” (Wiklak 1980, 45).

Podobne obserwacje, odrzucające XX-wieczne pochodzenie rowu dzielącego poprzecznie grobowiec 8, poczyniła także Magdalena Midgley (1985, 141). W rezultacie wyraziła przekonanie, że opisywany obiekt stanowił pierwotny element zagospodarowania grobowca, umożliwiający segmentację jego przestrzeni. Uznając neolityczną, związaną z KPL, chronologię omawianego rowu proponuję jednocześnie radykalną rewizję jego znaczenia. W myśl preferowanej tu hipotezy obiekt ten stanowi jedyną pozostałość funkcjonowania grobowca typu Niedźwiedz (dalej: GTN). Problematyka tych drewnianych, często efemerycznych form monumentów została ostatnio omówiona przez piszącego te słowa (Rzepecki 2011; 2011a). Podkreślę jedynie, że to właśnie rowy fundamentowe, w których pierwotnie umieszczano palisady lub plecionki stanowią podstawowy wskaźnik GTN. Zaznaczyłem już też, że z uwagi na swoje cechy konstrukcyjne (często stwierdzany brak pochówków i nasypów) nader często pozostają one „niewidoczne” dla archeologów, mylących je z konstrukcjami mieszkalnymi (Rzepecki 2013). Podobnie rzecz ma się w opisywanym przypadku, z tym, że rola „maskująca” przypadła w udziale współczesnym dewastacjom, tworzącym niemal doskonały *true palimpsest* dla starszych śladów zabudowy.

Zawarte wyżej uwagi istotnie modyfikują historię grobowca 8. W tym ujęciu zadebiutował on w formie drewnianego GTN. Niewykluczone, że elementem jego struktury była również opisywana przez H. Wiklaka (1980, 61) „budowla sakralna”, której relikty stanowiły wspomniane wcześniej warstwy polepy i dołki posłupowe. W kolejnej fazie grobowiec ten gruntownie przebudowano. Uległ on wówczas wydłużeniu — w ten sposób powstała „przybudówka” — zaopatrzone go również w monumentalną (kamienną) obstawę oraz nasyp ziemny. Dobrą analogię dla opisywanego procesu przekształceń znaleźć można np. w „grobowcu północnym” z Pawłowa 3 (Bargieł, Florek 2006). Również w tym przypadku drewniane *enclosure* zostało ostatecznie przearanżowane i wzbogacone o kamienną ramę (Rzepecki 2011, 124).

Świerczynek, gm. Topólka. Liczne grobowce zlokalizowane w okolicy Świerczynka zdecydowanie nie miały szczęścia do swych eksploratorów. Część z nich padła ofiarą poszukiwawczej pasji generała Rodericha von Erckerta (1880, 328). Badania dwóch kolejnych przeprowadził Leon Kozłowski (1921) stosując, w porównaniu do nieco tylko późniejszych standardów Jażdżewskiego, mało wyrafinowane metody eksploracji i dokumentacji. Dodać należy, że ceramika odnaleziona w grobowcach zaginęła. Jasne jest więc, że dysponujemy dość ograniczonym zasobem informacji.

W niniejszym tekście proponuję skoncentrować się na grobowcu 1. W momencie rozpoczęcia prac, mimo usunięcia części podstawy, prezentował on wciąż monumentalną formę:

„Z zewnątrz żala przedstawia się jako pagórek, wzniesiony nad poziom pól okolicznych na wysokość około trzech metrów, porośły murawą, z której gdzieniegdzie wystawały wielkie glazy, obrosłe mchami” (Kozłowski 1921, 3). Niestety, badacz ten sugerując się rozplanowaniem kamieni wyeksplorował jedynie część grobowca — obramowaną zachowaną obstawą (por. Jażdżewski 1936, 295). Na badanej przestrzeni rozpoznano dwa obiekty. Pierwszy z nich to obstawa kamienna („aleja”) zawierająca „ciemną ziemię” oraz skupiska naczyń oraz kości zwierzęcych (Kozłowski 1921, 4). Drugi z obiektów to grób korytarzowy, którego zasadniczą część tworzyła skrzynia kamienna (o wymiarach 3,2 x 1 m; Kozłowski 1921, 4–5; por. ryc. 2). We jej wnętrzu natrafiono na cztery, złożone warstwowo, szkielety w układzie wyprostowanym. Osobnik pochowany na dnie komory wyposażony był w naszyjnik złożony z siedmiu zawieszek bursztynowych.

Odkrycia z Świerczynka doczekały się wielu komentarzy. Uciekając nieco przed ich prezentacją chronologiczną, zasadne wydaje się wyróżnienie dwóch zasadniczych typów poglądów.

Pierwsza grupa hipotez obejmuje przekonania o integralności wszystkich zadokumentowanych elementów grobowca. Tezę taką zgłosił rzecz jasna eksplorator grobowca (Kozłowski 1921), w którego opinii omawiany monument należy wiązać z ludnością kultury amfor kulistych (dalej: KAK). Jak wiadomo, był to w istocie detal bardziej ogólnego przekonania o związku wszystkich grobowców trapezowatych z tą kulturą. Współczesność długiego grobowca i grobu korytarzowego nie budziła również wątpliwości Chmielewskiego (1952, 28–39), z tym, że jego zdaniem były one nierozdzielnie związane z ludnością KPL. Świadczyć o tym miał wyprostowany układ ciał z grobu korytarzowego oraz rejestracja, w obrębie *alei kamiennej* śladów czarnej próchnicy, której towarzyszyły skupiska ceramiki i kości. Z dzisiejszej perspektywy wydaje się nieco paradoksalne, że jednocześnie Chmielewski radykalnie odrzucił tezę o wznoszeniu przez społeczności KAK grobowców kujawskich. Obiekty funeralne tej ludności odkrywane w takich kontekstach miały być bezwzględnie efektem ich wtórnego lokowania w już istniejących nasypach monumentów KPL. W ostatnim dwudziestolecu tropem opinii Kozłowskiego zdają się podążać Jan Albert Bakker (1992, 75) i Dobrochna Jankowska (1999). Ten pierwszy wskazał wprawdzie na wątpliwości dotyczące wyprostowanego układu ciał w grobie korytarzowym, nie przeszkodziło mu to jednak w omówieniu *Langbett ze Świerczynka* w kontekście odkryć KAK. Z kolei Jankowska (1999, 217–218), również uznając chronologiczną spójność diskutowanych odkryć, określiła jednocześnie formę grobu jako pseudokorytarzową (*Pseudoganggrab*). Dostęp do niego miał być możliwy dzięki funkcjonowaniu drewnianej pokrywy komory. Zdaniem tej badaczki, synkretyzm cech wyposażenia oraz układu ciał, form grobu i grobowca nie pozwalają na dokonanie jednoznacznej identyfikacji kulturowej ich budowniczych.

Punktem wyjścia dla drugiej grupy hipotez jest praca Tadeusza Wiślańskiego (1966, 56–57). Generalnie nie odrzucił on możliwości wznoszenia długich grobowców przez ludność KAK. Służyła temu głównie, odmienna niż u Chmielewskiego (1952, 52), ocena grobowca z Janiszewka. Natomiast w stosunku do odkryć z Świerczynka Wiślański zachował

większą ostrożność. Jako jednoznacznie związane z KAK określili grób korytarzowy wraz z pochówkami i wyposażeniem. Nie wykluczył przy tym, że został on wkopany w starszy grobowiec KPL (Wiślański 1966, 187; por. Szmyt 1996). Alternatywnie wskazał też na możliwość przyjęcia poglądu o współczesności budowy obu obiektów, czego miała dokonać społeczność KAK lub grupa łącząca cechy KPL i KAK (Wiślański 1966, 187). Podobną powściągliwość odnaleźć można też w pracy Midgley (1985, 241): „this grave is very difficult to interpret. In construction it represents a typical northern passage grave, built of large boulders and characteristic of Globular Amphora culture. The actual interment are of the TRB style — extended inhumations. It is possible that the excavator did not recognize the intrusive nature of the grave and that the burials may date from TRB — no evidence to confirm either one or the other”.

Podsumowując, niemal amatorskie metody eksploracji i dokumentacji grobowca z Świerczynka z pewnością nie ułatwiają analizy. Wydaje się jednak, że omawiany obiekt stanowi dość przekonujący przykład *cumulative palimpsest*. Za Chmielewskim (1952, 18) należy przyjąć opinię o integralności ramy kamiennej i obstawy zawierającej „czarną ziemię” oraz skupiska ceramiki i kości. Także późniejsze odkrycia, choćby z omawianej wcześniej „przysbudówki” w grobowcu 8 w Sarnowie, potwierdzają związek tego rodzaju depozytów z tanaologią KPL (por. Woźny 1996; Pelisiak 2006; Zych 2006). Uznać również wypada, jako bardziej prawdopodobną, hipotezę o wtórnym ulokowaniu w nasypie grobu korytarzowego ludności KAK. Mocnym argumentem jest w tym przypadku układ korytarza. Nie dochodzi on do obstawy grobowca, co wprost sugeruje, że ulokowany był powyżej tego poziomu — a więc w obrębie nasypu.

Obserwacje dotyczące wielofazowości epizodów użytkowania megalitów z terenu Kujaw nie są niczym nowym (por. Rzepecki 2004, 124; 2011, 149–150; 2011a). Omawiając ten problem na przykładzie odkryć z Sarnowa i Świerczynka wskazywałem na możliwość ich opisu w kategoriach *true* lub *cumulative palimpsest*. W dość oczywisty sposób można również uzasadnić analogiczny charakter danych chronologicznych oraz przestrzennych. Są to jednak jedynie ornamenty w porównaniu z głębią konsekwencji łączących się z uznaniem bądź odrzuceniem przekonania o ciągłości symbolicznej omawianych obiektów. Innymi słowy, decydujące znaczenie ma problem, czy omawiane megality stanowią przykład *palimpsestu* znaczeń (*palimpsest of meaning*), czy też raczej są świadectwem trwałości sposobów artykulacji obrzędowości funeralnej (Braudelowska *longue durrée*; por. Braudel 1999).

Jeśli uznać prezentowane wyżej racje, zmienność omawianych form konstrukcji grobowych jest dość jednoznaczna. Reprezentują je GTN, grobowce typu Sarnowo (stanowisko eponimiczne i Świerczynek) oraz grób korytarzowy (Świerczynek). Ich wzajemne „nakładanie” należy odczytać jako efekt powtarzalności prób podtrzymania symbolizmu grobowców

domogenicznych — archetypicznych „domów przodków” — w warunkach zmieniających się tendencji architektonicznych (por. Szmyt 1996, 243; Rzepecki 2011, 217–218). Wielokrotność użytkowania przestrzeni grobowców traci w tym ujęciu zawłaszczający — niemal konfrontacyjny — charakter i staje się aktem restauracji respektującej normy rządzące przestrzenią sakralną długich grobowców. Wymowny jest tu przykład grobowca z Świerczynka, gdzie wyprostowany układ zwłok pochówków KAK jest w istocie próbą imitacji reguł obrzędowości KPL, i świadczy o chęci inkorporacji tych przekonań w eschatologię społeczności KAK. W tym ujęciu wspomniane wyżej przekształcenia architektoniczne form grobów nie tworzą palimpsestu lecz raczej głosę na marginesie megalityzmu — zjawiska szerszego niż krótkotrwałe zmiany sposobów jego artykulacji.

